MILLIY MEROS AKADEMIYASI
NATIONAL HERITAGE ACADEMY

MADANIYATSHUNOSLIK
VA NOMODDIY MADANIY MEROS
ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI

“Asliyat — asl manba, asl qadriyat, asl meros”

ASLIYAT

ILMIY AXBOROTNOMASI
SCIENTIFIC BULLETIN
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

Ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy jurnal

2026
1-JILD | 1-SON

ASLIYAT
Ilmiy axborotnomasi
https://ijacaes.uz/index.php/Asliyat/index

TABIAT VA KOINOT BILAN BOG‘LIQ BILIMLAR NOMODDIY MADANIY MEROSNING AJRALMAS QISMI SIFATIDA

Alisher Shukurov,
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy tadqiqot insituti kichik ilmiy xodimi, mustaqil izlanuvchi (PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nomoddiy madaniy merosning tushunchasi, yo‘nalishlari va tabiat va koinot bilan bog‘liq bilimlar sohasidagi dehqonchilik to‘g‘risidagi urf-odat va an‘analarning insonlar tumush tarzidagi alohida xususiyatlari tahlil qilingan, taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *nomoddiy madaniy meros, tabiat, koinot, an‘ana, urf-odat, bilim, ko‘nikma, dehqonchilik, bobodehqon, islom dini, kult.*

Аннотация: *В данной статье анализируются понятие и направления нематериального культурного наследия, а также особенности обычаев и традиций земледелия в области знаний о природе и космосе в образе жизни людей, разрабатываются предложения и выводы.*

Ключевые слова: *нематериальное культурное наследие, природа, космос, традиции, обычаи, знания, навыки, земледелие, дехкане, исламская религия, культ.*

Abstract: *This article analyzes the concept, directions of intangible cultural heritage and features of traditions and traditions about agriculture in the field of knowledge related to nature and the universe, develops provisions and conclusions.*

Keywords: *intangible cultural heritage, nature, universe, tradition, tradition, knowledge, skills, agriculture, grandfather, religion of Islam, cult.*

Nomoddiy madaniy meros” tushunchasi bu har bir xalqni boshqa millatlardan ajratib turuvchi, o‘zligini namoyon etuvchi eng noyob qadriyatlarini asrash, targ‘ib etish va avloddan avlodga yetkazishdir. Nomoddiy madaniy meros urf-odatlarni, o‘ziga xoslikni ifodalash shakllari, bilimlar va ko‘nikmalarni, shuningdek, ular bilan bog‘liq jihozlar, predmetlar, artefaktlar va madaniy makonlarni aks ettiradi, Ular esa o‘z navbatida hamjamiyatlar, guruhlar, alohida holatlarda esa muayyan shaxs madaniy merosining bir qismi sifatida tan olinganligini anglatadi. Avloddan avlodga o‘tib kelayotgan bunday nomoddiy madaniy meros doimo muayyan hamjamiyatlar va guruhlar tomonidan ularning atrof-muhitga, tabiatga va o‘z tarixiga bog‘liq holda yaratiladi hamda bu ularda o‘ziga xoslikni, vorislik tuyg‘usini shakllantiradi. Shu orqali insoniyat ijodi, madaniy turli-tumanlikning hurmat qilinishiga ko‘maklashadi. Umuman nomoddiy madaniy meros bu qo‘l bilan ushlab, ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmaydigan jarayon hisoblanib, har bir elementning: ertak, masal, raqs va musiqa ijrochiligi, nikoh to‘yi marosimi, kulolchilik, dehqonchilik bilan bog‘liq urf-odatlar singari elementlarni namoyish qilinish jarayonini nazariy bilimlar majmuidir.

Nomoddiy madaniy merosning 5 ta yo‘nalishi mavjud bo‘lib, ular quyidagilar: 1) o‘zlikni namoyon qilishning og‘zaki shakl va an‘analari; 2) ijrochilik san‘ati; 3) jamiyatdagi

urf-odat, an‘ana va marosimlar; 4) an‘anaviy hunarmandchilik bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalar 5) tabiat va koinot bilan bog‘liq bilim va urf-odatlar.

Shu o‘rinda biz nomoddiy madaniy merosning beshinchi yo‘nalishi bo‘lgan tabiat va koinotga oid bilim va urf-odatlarning jamiyat va shaxs manfaatlariga oid xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Tabiat va koinotga oid bilim va urf-odatlar deganda biz tabiat va koinotga bog’liq hodisa jarayonlarning namoyish bo’lish holati ya’ni ular orqali yuzaga keladigan insonlar ijtimoiy turmush tarzini rivojlanishiga ma’lum darajada xissa qo‘sha oladigan urf-odat va marosimlarning turlariga aytiladi. Jumladan, an’anaviy xalq taqvimlari kunning botishiga qarab kelgusi kunning qanday kelishini tahmin qilish, oyning tutulishiga qarab keyingi kunning ob havosi qanday kelishi haqida fikr bildirish, hayvonlar harakati orqali sodir bo‘ladigan voqealarni bashorat qilish, quduq qazish o‘rni yoki imorat qurish joyini aniqlash, milliy sarataroshlik, an‘anaviy tabobat, imoratsozlik, miroblik bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalar, pazandachilik san‘ati kabilarni kiritish mumkin.

Ushbu yo‘nalishning muayyan negizi hisoblanmish dehqonchilik bilan bog‘liq urf-odat va marosimlar tashkil etadi. Ya‘ni tabiat va koinotda yuz beradigan holatlarning yuqori qismini dehqonlar o‘z hayotida tadbiq qilgan holda yashab kelmoqdalar.

O‘zbek xalqi qadim zamonlardan dehqonchilik, bog‘bonlik, chorvachilik bilan shug‘ullangan. Dehqonchilik ham, chorvachilik ham, tabiat va koinot injiqliklari bilan bog‘liqdir. Erta bahordan kech kuzgacha dehqon dalada mehnat qiladi. Qishda esa, yerga iloji boricha ko‘proq nam singdirish choralarini ko‘radi. Chorvador esa yil davomida boqish, semirtirish, ko‘paytirish bilan band bo‘ladi. Binobarin yil fasllarining qanday kelishi dehqon xirmoniga baraka beradi. Chorvador mehnati samarasini ro‘yobga chiqaradi. Shuning uchun otalar va momolar yomg‘ir chaqirish, yomg‘ir to‘xtatish, shamol chaqirish va to‘xtatish tajribasini ipidan ignasigacha ajdodlardan avlodlarga meros qilib qoldirishga odatlangan, Natijada o‘nlab marosimlar yuzaga kelgan. Marosimlar esa, albatta so‘zning sirli tas‘iri bilan yashagan va amalga oshirilgan.

O‘rta Osiyo xalqlari ziroatchiligida dehqonchilik homiysi Bobodehqon kulti [1] va u bilan bog‘liq urf-odatlar keng tarqalgan. Dehqonchilikda o‘tkaziladigan barcha urf-odat va marosimlar Bobodehqonga bag‘ishlangan. Uning nomi yerni shudgorlashda, urug‘ sepishda, hosilni o‘rishda, yanchishda doimo yodga olinib turilgan. Bobodehqon halol mehnat bilan kun ko‘ruvchi, boshqalar haqidan xazar qiluvchi, dehqonlarga homiylik qiluvchi, ularning mehnati rivojiga rivoj qo‘shuvchi pir hisoblangan. Qadimgi yozma manbalarda Bobodehqon obrazi bilan bog‘liq ma’lumot Nosiruddin Burxoniddin Rabg‘uziy asarida uchraydi [2]. Ushbu asarda dehqonchilik homiysi Bobodehqon yer yuzidagi birinchi inson Odam ato timsolida o‘z aksini topadi. Ushbu asarda shunday deyiladiki: “Odam Hindistonda Anjalus otlig‘ yerda Sarandib tog‘inga tushadi, Havo Jadda tog‘inga tushdi. Odamning yoshi tomgan yerda o‘t-yem, og‘iz-suchuk dorular bo‘ldi. Havvoning ko‘zi yoshi tomgan yerda ud [3], qaranful [4], sunbul, xino, o‘sma undi” [5]. Demak, yerda paydo bo‘lgan o‘t-o‘lanlar, hayvonlar inson mo‘jizasi tufayli ro‘y bergan ekan.

Bobodehqon timsoli O‘rta Osiyoning barcha hududlarida bir xil ko‘rinishda tasavvur qilinmagan. Farg‘ona vodiysida uning ramzi sifatida ko‘pni ko‘rgan oqsoqolli keksa kishi ish boshida turgan. Dehqonchilikning barcha ishlarining boshlanishida yoshi ulug‘

badavlat, nevara-chevarasi ko‘p, tadbirkor va obro‘li kishi boshlab bergan kal va ko‘sa odamlarni urug‘ ekishiga ruxsat berilmagan. Yuqoridagi ma’lumotlarni O.A.Suxareva [6], N.A.Kislyakov [7], K.A.Bogomolova [8], M.R.Raximov [9], L.F.Monogarova [10] kabi elshunos olimlarning ma’lumotlari ham tasdiqlaydi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida yurtimizning Qashqadaryo vohasida O‘rta Osiyoning boshqa hududlari singari islom dinining ta’siri kuchli bo‘lgan. Odamlar osmonu falak sirlari haqida muayyan ilmiy tasavvurga ega bo‘lmaganlar. Ular tabiatda tevarak-atrofda ro‘y berayotgan voqea-hodisalar sababini ilohiy kuchlar va ins-jinslarga bog‘lab tushuntirishgan. Odamlar osmon jismlarini ma’bud va ilohlarning timsoli deb qaraganlar. Bu ilohlarning har biri o‘z xarakteri va odamlarga munosabati jihatidan farqlangan bo‘lib, ezgulik va yomonlik istovchi ilohlarga bo‘lib tasavvur qilingan. Masalan qizg‘ish sayyora “Mirrix (mars)”ga qonni yaxshi ko‘radigan “urush xudosi” deb eng yorug‘ sayyora Zuhra (Venera)ga esa “go‘zallik ma’budasi timsoli” deb nom berilgan. Qadimgi yunon afsonalariga ko‘ra, osmondagi ko‘ndalang yo‘nalgan somon yo‘li “ma’budaning ko‘kragidan otilib chiqqan sut” deb talqin qilingan. O‘zbek afsonalarida esa somon yo‘li hayoliy qahramonning boshi osmonga tekkanda hosil bo‘lgan sidiriq, aravadan to‘kilgan somonning izi deb tasvirlanadi.

Bizga ma’lumki, qadimda turkiy qavmlar orasida “Yada” toshi vositasida duo o‘qib yomg‘ir chaqirish udum bo‘lgan. Mahalliy xalq esa homiy xarakter timsollarni jonli ravishda, xuddi teatrdagidek ifodalab, bu marosimni ko‘pchilik bo‘lib o‘tkazgan. Ushbu tosh haqidagi ma’lumotlarni A.Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy, Ibn al Faqih, Rashiuddin, V.Bartold, S.E.Malov va M.Jo‘rayev kabi mualliflarning asarlarida uchratamiz.

Dehqonchilik bilan bog‘liq urf-odatlarni insonlar hayoti va turmush tarzida qo‘llashda an‘anaviy ota-bobolarimiz tomonidan bajarilib kelingan vazifalar asosida amalga oshirish, ular tomonidan qilingan nasihat va qoidalarga amal qilgan holda o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yishlari bugungi kunga qadar samaradorlikning asosiy omili bo‘lib kelmoqda. Shu o‘rinda dehqonchilik bilan bog‘liq ayrim urf-odatlarni ilmiy tahlil qilib o‘tamiz. Dehqonlar javzoni “yuzning usti” deb ataydilar. Bu ibora may oyining oxirlaridan boshlanadigan “yuz hisobi” bilan aloqadordir. Dehqonlarning an’anaviy hisob-kitobiga ko‘ra, “yuz hisobi” “mezon oyi kirishiga yuz kun qoldi” degan ma’noni anglatadi. Masalan, javzoda «yuz hisobi» oltmishga kirgunga qadar, ya’ni iyunning oxirigacha oq jo‘xori va sholi ekiladi. Chunki bu ekinlarning pishib yetilishi uchun kamida oltmish kun zarur.

“Yuz hisobi” dehqonchilik qilish uchun qulay ob-havo saqlanib turadigan yuz kunlik mavsum hisoblanadi. Ko‘klam noqulay kelib, yerga sochilgan urug‘ qatqaloq ta’sirida ko‘karolmay qolsa, bunday yerlar qayta haydalib, boshqatdan ekin ekilgan. “Javzoda jo‘g‘dek ekish” iborasining ma’nosi ham ana shunda. Ekin ekishda har bir kunning ahamiyati katta bo‘lib, u hosil yig‘ishtirayotganda yaqqol bilingan. Ayniqsa, ekinlar barq urib o‘sayotgan davrda yog‘ingarchilik bo‘lsa ekinga katta zarar yetkazadi. Chunki dehqonlarning aytishlaricha, namgarchilik va yomg‘irdan yomon ko‘rgulik yo‘q. Shuning uchun bo‘lsa kerak, ular “Javzoda yoqqan yomg‘irdan ilon yoqqani yaxshi” deb naql qilishgan. Ba’zi qishloqlarda esa javzoni “yetti sariq” deb ham ataydilar. Buning ma’nosi shuki, javzo oyida tut, o‘rik, olma, gilos kabi mevalar, bug‘doy, arpa, tariq singari donli

ekinlar, turli sabzavotlar pishib yetiladi. Shu ma’noda javzoda to‘kin-sochinlik, pishiqchilik mavsumi boshlanadi.

Jaddi (arabcha - “uloq”) 21 dekabrdan 21 yanvargacha davom etadi. Jaddi doxil bo‘lishi bilan keksalar “to‘qson kirdi” yoki “to‘qson tug‘di” deydilar. Chunki shu davrdan “qish to‘qsoni” boshlanadi, kunlar ham asta-sekin uzaya boshlaydi. Cho‘ponlar tushki payt tayoqlarini yerga suqib qo‘yib, uning soyasiga qarab kunning tobora uzayib borishini kuzatadilar. Shu bois, xalqimiz orasida “To‘qsonda to‘rg‘ay odimiday, chillada chil (qushning bir turi) odimiday kun uzayadi”, degan naql mavjud. Jaddining oxirida qishning eng sovuq payti - qish chillasi kiradi. Xalqimiz bu davrni ikkiga - katta va kichik chillaga bo‘ladi.

Biz yuqorida o‘zbek dehqonining juda qadim zamonlarda shakllangan oynomasidan bir shingil hikoya qildik, xolos. Xalqimiz orasida yil fasllari, oylar, tabiat hodisalari, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq xilma-xil qarashlar, maqol va matallar, naql va rivoyatlar, irim va ta’birlar borki, ularni to‘plash va o‘rganish bobolarimiz tafakkurining olmos qatralari mohiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

- Nomoddiy madaniy merosning ushbu yo‘nalishi bo‘yicha yaratilayotgan adabiyotlar bugungi kunning talab va ehtiyojlarini qondiradigan darajada tushunarli va aniq qilib jamoatchilikka yetqazib berilmayotganligi;
- Maktab o‘quvchilariga ta‘lim berish jarayonida tabiat va koinotga oid bilim va ko‘nikmalarning dars jarayonida amaliy ahamiyati o‘qituvchilar tomonidan qo‘llanilmayotganligi;
- Tarbiya fanlarida faqatgina o‘quvchilarning hulq-odobi haqida gapirish bilan cheklanib qolinayotgani, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni yuqoridagi yo‘nalish orqali shakllantirish mumkinligini tushuntirish;
- Maktabgach talim tashkilotlarida bolalarni tabiya qlish jarayonida ulani atrof-muhitga qiziqtirish va tabiatni asrab-avaylashni o‘rgatish uchun turli o‘yin va mashg‘ulotlarning olib borilmasligi natijasida, yoshlarimiz o‘rtasida, ba‘zan yoshi ulug‘larimiz o‘rtasida ham yon-atrofga bo‘lgan munosabat tabiatni muhofaza qilish o‘rniga oqib turgan suvga chiqindilarni tashlash, aholi foydalanayotgan joylarda turli buyumlarni yoqish havoni ifloslantirish bilan birga insoniyat sog‘lig‘i uchun zarar bo‘ladigan mikroblarning tarqalishiga olib kelmoqda.

Bu fikrlar bilan biz umumiy barcha hududlarda shu kabi holatlar yuz berayapti dagan fikrdan yiroqmiz. Biroq ayrim hududlarda bugungi texnologik jarayonda rivojlanish, aholi o‘rtasida ehtiyojlarning o‘sishi jadallashib borayotganligini inobatga olinmaganligi bois yuqoridagi muammolar yuzaga kelmoqda. Bu esa inson turmush tarzini yanada yaxshilashning garovi sifatida tabiat va koinot haqidagi bilimlarning o‘zlashtirilishini taqozo etadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash mumkinki, xalqimizning ziroatchilik bilan bog‘liq urf odat va marosimlari ham nomoddiy madaniy merosimizning noyob durdonalaridan biridir. Yuqoridagi keltirilgan barcha urf odat va marosimlar xalqimizning ko‘p asrlik tafakkuri mahsuli bo‘lib asrlar davomida shakllanib, sayqallanib kelgan. Ushbu urf-odat va marosimlarimiz xalqimizning ko‘p asrlik tarixining ajralmas bir qismi bo‘lib, ularni o‘rganish va kelajak avlodga yetkazish esa bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Басилов В.Н. Хозяйство западных туркмен йомудов в дореволюционный период и связанные с ним обряды и верования. / Очерки по истории Средней Азии и Казахстана. *Л.*, 1973.

2. Мухитдинов И. Реликты деисламских обычаев и обрядов у земледельцев Западного Памира. - *Душанбе*, 1989.

3. Бежкович А.С. Историко-этнографические особенности киргизского земледелия; Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. TIE. Нов. сэр. – Т.: XVII.

4. Nosiruddin Burxoniddun Rabg‘uziy. Qissai Rabg‘uziy. 1 k-b. – T., 1990. B. 25-26.

5. 5. Nosiruddin Burxoniddun Rabg‘uziy. Qissai Rabg‘uziy. 1 k-b. – T., 1990. B. 25-26.

6. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Т., 1960. Тот же автор. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков. В кн.: Памяти М.С.Андреева. Сталинабад. Изд. АН Тадж. ССР. 1960. Стр. 20.

7. Кисляков Н.А. Патриархально-феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX - начале XIX вв. XX в. TIE. М-*Л.*, 1962. С. 14.

8. Богомолова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков // Изв. Отд. общественных наук. АН ТаджССР. Сталинабад, 1952. Вып. 2. С. 19.

9. Рахимов М.Р. Земледелие бассейна реки Хингоу дореволюционный период. // Труды АН ТаджССР. Сталинабад, 1957. Т.43. С. 7.